

УДК 342.74.

Катерина Трошкіна,

асистент кафедри державно-правових
дисциплін та адміністративного права
Кіровоградського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка

ГЕНЕЗА НАУКОВОЇ ДУМКИ ЩОДО ФОРМУВАННЯ ПОНЯТТЯ ГРОМАДЯНСТВА ТА ЙОГО ОЗНАК

Досліджено позиції науковців щодо визначення поняття громадянства через належність особи до держави та народу держави як правовий та політико-правовий зв'язок. Визначено істотні ознаки громадянства. Наведено авторську дефініцію громадянства.

Ключові слова: громадянство, належність до держави, правовий зв'язок, інститут конституційного права, суб'єктивне право особи, правовий статус, ознаки громадянства.

Трошкіна Е.

The genesis of scientific thought on the formation of the concept of citizenship and its features

Исследовано позиции ученых относительно определения понятия гражданства через принадлежность лица к государству и народу государства, как правовая и политико-правовая связь. Определены существенные признаки гражданства. Наведено авторское определение гражданства.

Ключевые слова: гражданство, принадлежность к государству, правовая связь, институт конституционного права, субъективное право лица, правовой статус, признаки гражданства.

Troshkina K.

The genesis of scientific thought on the formation of the concept of citizenship and its features

The scientists' positions on the definition of citizenship through entities belonging to the state and nation states as the legal, political and legal relationship are investigated. The essential features of citizenship are identified. The author's definition of citizenship is presented.

Keywords: citizenship, belonging to the state, legal relationship, the institution of constitutional law, subjective right person, legal status, the features of citizenship.

Постановка проблеми. Необхідність дослідження доктринальних поглядів щодо становлення та розвитку інституту громадянства зумовлюється декількома обставинами, серед яких відсутністю однозначного визначення науковцями поняття громадянства, єдності позицій науковців щодо належності громадянства до конституційного правового інституту та міжгалузевого інституту.

Поняття громадянства досліджувалося в різні історичні періоди розвитку української державності, дискусії з цього питання продовжуються й сьогодні. Науковцями поняття громадянства визначається з різних теоретичних, політико-правових, філософських підходів як інститут конституційного права та міжгалузевий інститут. Значно менше уваги приділяється розгляду питання про те, чим є громадянство – належністю до держави, народу держави чи політико-правовим, правовим зв'язком. Недостатньо визначені в юридичній літературі й істотні ознаки громадянства. Зазначене зумовлює необхідність та безперечність дослідження в такому аспекті.

Стан дослідження. Поняття громадянства досліджують як вітчизняні (Р. Бедрій, О. Брянцев, П. Великоречанін, В. Котюк, О. Майданник, М. Суржинський, Ю. Тодика, Ю. Шемшученко, Н. Шукліна), так і зарубіжні (М. Бучакова, О. Кутафін, Л. Лазарев, Б. Топорнін, Г. Тункін) правники, воно знаходилось в колі зору й дослідників радянського часу (Л. Дяконов, І. Фарбер, Л. Лотюк, І. Тайнін, Я. Уманський). Однозначного погляду щодо поняття громадянства в юридичній науці не склалося, дискусії щодо цієї дефініції продовжуються й до сьогоднішнього дня.

Метою статті є дослідження формування поняття громадянства через його становлення в радянський час й до сьогоднішнього дня; аналіз позицій науковців щодо його істотних ознак та їх визначення.

Виклад основного матеріалу. Найбільш усталеними щодо інституту громадянства є такі точки зору.

Тривалий час громадянство розглядалося як *приналежність особи до держави*. Такого погляду дотримувалися переважно вчені радянського періоду (Л. Дяконов, І. Тайнін, Я. Уманський та ін.). Такий підхід

до характеристики досліджуваного явища ґрунтовно критикується сучасними дослідниками. Противники такого підходу (Р. Бедрій, О. Брянцев, Ю. Тодика) зазначають, що визначення громадянства як приналежності особи до держави не відповідає сучасному розумінню характеру відносин держави та особи. В процесі взаємодії з державою у будь-якому випадку особа є суб'єктом, на якого, як мінімум, можна покласти обов'язки та який володіє свободою. Якби особа належала певній державі, то у таких відносинах виступала б об'єктом, за яким не можна не тільки визнати права, а й покласти обов'язки. Якщо правовий зв'язок особи з державою є нерівноправним, то громадянство у будь-якому випадку буде правовідносинами [1, с. 20].

Поширеним у радянські часи був також підхід до визначення громадянства як *політико-правового зв'язку* між особою та державою (Л. Лазарев, Б. Топорнін, Г. Тункін). Деякими сучасними дослідниками таке твердження визначається як рудимент тоталітаризму, оскільки, виходячи з нього, якщо людина перебуває у політичній опозиції до держави, або до її керівних кіл, то це може бути підставою для позбавлення її громадянства [2]. Якщо розглядати громадянство, насамперед, як політико-правовий зв'язок особи з державою, можна зробити припущення, що підставою для позбавлення громадянства особи може бути перебування у політичній опозиції до держави, гостра критика політики її керівництва. А це вже прямо суперечить нормам міжнародного права та принципу незалежності та самостійності прав людини від владних структур. На наш погляд, така позиція є некоректною, оскільки політико-правовий зв'язок особи з державою підкреслює політичний характер громадянства, забезпеченість особи базовими політичними правами і свободами в державі. Політичні права і свободи особи є тим критерієм, який розподіляє громадян і осіб без громадянства, у тому числі і на сучасному етапі розвитку суспільства. «Громадянство в його споконвічному значенні зароджується там і тоді, де і коли виникає політично організоване суспільство», «громадянство – властивість особи, що відображає його політичну свободу, реалізовану в добровільну участь разом з іншими громадянами у створенні єдиної для них держави, рівноправно приймаючої участь в управлінні справами держави і суспільства» [3, с. 30–31].

Більшість науковців, аналізуючи істотні ознаки громадянства, вказують на *наявність правового зв'язку особи і держави*. Таку позицію висловлюють українські правознавці Ю. Шемшученко, А. Таранов, Ю. Тодика та ін. Зокрема, Ю. Тодика наводить таку авторську дефініцію: «громадянство – стійкий правовий зв'язок людини з державою, проявляється у сукупності їх взаємних прав, обов'язків і відповідальності, заснований на визнанні та повазі гідності та основних прав і свобод людини» [1, с. 7]. В. Кравченко характеризує вказаний правовий зв'язок не тільки як стійкий, а ще й необмежений у просторі та часі [4], М. Суржинський визначає його як двосторонній [5]), О. Майданник підкреслює взаємність між державою та особою щодо їхніх прав та обов'язків, а також взаємну відповідальність [2]. На наш погляд, більш оптимальною є позиція Н. Шукліної, яка вказує на складну внутрішню структуру інституту громадянства і його «пов'язаність» за своєю природою і з державним суверенітетом, територіальним устроєм держави, правовим становищем особи [6, с. 35]. Повністю підтримуємо наведений погляд.

Все частіше висловлюються погляди науковців про *належність громадянства до народу* України. Розглядаючи теоретичний аспект громадянства, М. Суржинський зазначає, що «громадянство може бути визначено як належність особи до українського народу, що породжує стійкі правові відносини між собою та державою (Україною), де обидва суб'єкти мають взаємні права, обов'язки та відповідальність як на території держави, так і поза її межами» [5, с. 19]. Схожим є погляд П. Великоречаніна, який підкреслює значення визначення громадянства як «*належності особи до народу держави*, що породжує стійкі правові відносини між особою та державою, де людина і держава мають взаємні права, обов'язки та відповідальність як на території держави, так і поза її межами» [7, с. 109].

Тобто, якщо раніше науковці визначали громадянство як належність до держави, то тепер – як належність до народу держави. У чому полягає різниця? На думку фахівців, належність особи до народу певної держави робить особу громадянином цієї держави [5, с. 17], але й належність особи до держави також робить особу громадянином цієї держави. Для з'ясування відмінності у такій належності розглянемо термінологічне значення поняття «народ» і «держава», хоча юридичне трактування не завжди співпадає з філологічним, про що неодноразово зауважували правники. «Великий тлумачний словник сучасної української мови» визначає термін «держава» як:

- апарат політичної влади у суспільстві;
- країна з таким апаратом політичної влади;
- влада, керівництво, а термін «народ» – як населення держави;
- форма національної та етнічної єдності;
- взагалі люди, переважно у великій кількості;
- певна кількість людей, що мають щось спільне [8, с. 215, 578].

З одного боку, належність особи до держави (насамперед, правова належність) забезпечує більшу вірогідність надання особі всієї повноти прав громадянина (особистих, політичних, економічних, соціальних), в той час як народ будь-якої держави як населення, як національна та етнічна єдність, може складатися з громадян та осіб, які не мають громадянства, такої гарантії не забезпечує. З іншого боку, якщо реальне місце народу в державі характеризується його суверенністю, всевладдям, то повнота правового статусу особи є безперечною, що проявляється гармонійною взаємозалежністю прав і обов'язків та відповідальності між суб'єктами інституту громадянства.

Аналіз визначень громадянства потребує також більш детального розгляду того, чим є громадянство – належністю особи до держави чи народу держави чи зв'язком особи (політико-правовий або правовий) з державою. Звернемося до словникових визначень. Термін «належність» походить від терміну «належний», тобто той, який є чиею-небудь власністю, перебуває в чиемусь розпорядженні або який належить, призначений кому-небудь; «належність» – це те, що є складовою частиною чогось, органічно властиве кому-, чому-небудь; з наведених словникових визначень прийємо до розгляду таке визначення терміну «зв'язок» як спілкування, можливість спілкуватися з ким-, чим небудь, засіб спілкування [8, с. 568, 356].

В юридичній літературі визначення громадянства через належність особи до держави різко критикується за можливе всевладне підпорядкування особи державі. З цього приводу Р. Ісмаїлов зазначає, що термін «державна належність» щодо громадянства не пов'язаний з наявністю у минулому в окремих країнах колоніальних володінь. Досвід деяких держав Латинської Америки свідчить про використання таких термінів в країнах, які ніколи не мали колоній [9, с. 84]. Вважаємо, що вірним є зауваження П. Великоречаніна, про те, що повністю відкидати таку ознаку громадянства як належність особи до держави не можна, вона притаманна громадянству [7, с. 108]. В демократичній правовій державі громадяни є активними суб'єктами народовладдя, мають достатні для управління державою політичні права, забезпечені широким комплексом особистих, соціальних, економічних, екологічних прав.

Правовий зв'язок є зв'язком, заснованим на нормативно-правових нормах, законодавстві; аналізуючи правовий зв'язок особи з державою, більшість фахівців вказують, що він на сучасному етапі розвитку держави Україна виявляється у двосторонніх взаємозумовлених, взаємопов'язаних правах і обов'язках, відповідальності. Аналіз наукової літератури свідчить про більшу схильність вибору фахівців до визначення терміну «громадянство» через таку ознаку, як правовий зв'язок.

Проте в окремих випадках в юридичній літературі висловлюються й погляди, в яких визначення дефініції «Громадянство» здійснюється й через належність і політико-правовий взаємозв'язок. Так, В. Котюк зазначає: «громадянство – це такий політико-правовий інститут, який виражає політико-правову належність даної особи до держави (України); а також вказує на постійний політико-правовий зв'язок (правовідносини) у формі юридичних прав і обов'язків громадян зі своєю державою, які зобов'язують особу виконувати і дотримуватися Конституції і законів України, а держава зобов'язується захищати і охороняти права і свободи своїх громадян [10]. Вкажемо на доцільність такого трактування громадянства.

Громадянство науковцями визначається і через *суб'єктивне право* людини як частини її правового статусу. Такі позиції висловлювалися і деякими радянськими фахівцями (І. Фарбер), а сьогодні зарубіжними (О. Миронов, А. Мещеряков) та українськими (О. Лютюк) авторами. Так, наприклад, на думку І. Фарбера, громадянство є особливим суб'єктивним правом, яке складається щонайменше з таких правомочностей: кожна особа має право на громадянство, яке передбачає і забезпечує її права на захист з боку держави, перебувати на її території, бути рівними перед законом [11, с. 54–55]. Думку про громадянство як частину *правового статусу особи* обґрунтовують В. Погорілко, О. Кутафін, О. Лукашева, Д. Остапенко. Зокрема, В. Погорілко вважає, що громадянство є одним із визначальних чинників у характеристиці правового становища особи, одним із найважливіших елементів її правового статусу. Саме громадянство є тією необхідною підставою, яка надає особі, що має статус громадянина, можливість повною мірою долучитися до політичного, економічного, правового та культурного життя суспільства і держави [12, с. 113–114].

З розвитком демократичного суспільства в Україні обсяг правового статусу громадян збільшується, його зміст збагачується. Розширення такого статусу відбувається, насамперед, за рахунок його прав та свобод. Зазначене зумовлює постійний аналіз науковців *обсягу правового статусу громадян*. Усталеним є погляд, що правовий статус є складним явищем, до складу якого входять права, свободи, обов'язки, громадянство, принципи, правоздатність, гарантії, відповідальність, законні інтереси та інші елементи.

Поняття громадянства також визначається через правовідносини та правовий стан (В. Бойцов, О. Кутафін, Є. Лукашева, Д. Остапенко, Р. Халфіна), висловлюються й інші погляди щодо поняття громадянства, яке є настільки багатоаспектним явищем, що його однозначного трактування не може існувати.

У фаховій літературі піднімається питання про галузеву належність громадянства. М. Суржинський висловлює слушну думку про конституційний характер громадянства: інститут громадянства як конституційно-правовий інститут є сукупністю правових норм, які врегульовують однорідні суспільні відносини між особою та державою з приводу визначення належності до громадянства, набуття та припинення громадянства, процедур з питань громадянства, а також норм, спрямованих на забезпечення реалізації права особи на громадянство [13, с. 100]. Проте одночасно вказує на його міжгалузевий характер. Аналогічну позицію щодо міжгалузевого характеру інституту громадянства висловлює також О. Великоречанін, вказуючи, що відносини громадянства перебувають у сфері регулювання й інших галузей права (адміністративного, цивільного, сімейного, трудового, кримінального, господарського) [14, с. 311].

В юридичній літературі здійснюється також трактування філософсько-правового розуміння громадянства, яка базується на системі поглядів, що визначають договірно-правовий характер виникнення і сутності держави. Одночасно йде становлення держави й інституту громадянства. Зауважимо, що перші підходи до розуміння громадянства та його взаємозв'язку із державою були здійснені у перших рабовласницьких державах Аристотелем, Епікуром. Загальновідомо, що ще Аристотель вказував, що громадянином на практиці є той, у кого батьки – і батько, і мати – громадяни, а не один із них. [15, с. 447]. Шляхи отримання громадянства відрізнялися в Афінах, Спарті, Римі, що було пов'язано з їх суспільно-політичним ладом, особливостями державного устрою та правління. Формування нового суспільного феодального ладу привнесло нові зміни у поняття цього інституту, зокрема появи терміну «підданство», особистої залежності особи від монарха. У період становлення буржуазної держави інститут підданства був змінений, сформовано сучасне поняття громадянства. Його розвиток й уточнення відображені у вченні Т. Гоббса, Жан-Жака Руссо, Д. Дідро та інших визначних філософів тогочасного періоду. М. Бучакова відзначає допустимість твердження, що порядок і основи визначення і припинення громадянства визначаються саме державою. І якщо держава зберегла договірно-правовий характер, то цей порядок повинен виходити із принципів пріоритетності прав і свобод громадян, визнання їх свободи у визначенні власного громадянства, неможливості його позбавлення [3, с. 32].

Дослідниками здійснюється трактування громадянства як «продукту національного права, який має в основному внутрішньодержавне значення, але разом із тим, відіграє певну роль у міжнародному праві, що дає підставу умовно виокремити в його змісті міжнародний і внутрішньодержавний аспекти» [12, с. 100]. Розуміння громадянства як національного за своєю суттю пояснює різний обсяг правового статусу осіб в різних державах.

Аналізуючи наведені поняття громадянства, визначимо його істотні ознаки:

- двосторонній фактичний взаємозв'язок із народом держави (державою) через взаємозумовленість та взаємоузгодженість прав і обов'язків та відповідальності;
- відносно однорідний зміст регулювання суспільних відносин (отримання чи набуття громадянства, зміна, позбавлення, відмова тощо);
- стійка неперервність громадянства у просторі та часі, тобто зміст громадянства зберігається з моменту його отримання або набуття до віку чи до моменту припинення;
- наявність об'єктивного і суб'єктивного у громадянстві (його правовий статус зумовлюється політико-правовим та соціальними становищем у державі; волевиявленням у наданні особистих, політичних, соціальних, економічних, екологічних, культурних прав законодавця; залежністю від правосвідомості громадян щодо виконання обов'язків та відповідальності);
- функціонування зазначеного взаємозв'язку на правовій основі (юридичний зв'язок, який характеризується єдністю нормативно-правових приписів у зазначеній сфері, основою якого є конституційне законодавство);
- одночасно конституційний та міжгалузевий характер, що зумовлюється регулювання різнобічних аспектів громадянства конституційним, адміністративним, цивільним, фінансовим та іншим законодавством.

Висновки. Отже, в юридичній науці до цього часу не склалося однозначного поняття громадянства. Його визначають через належність особи до держави, належність особи до народу держави, політико-правовий зв'язок особи з державою, правовий зв'язок особи з державою, правовідносини, правовий стан, суб'єктивне право особи, правовий статус особи, одночасно як належність до держави і правовий зв'язок із державою. Така різноаспектність визначення поняття громадянства зумовлена, на наш погляд, об'єктивними і суб'єктивними обставинами. У радянській час зміст та сутність громадянства повністю залежали від волевиявлення держави, її реальним соціально-економічним становищем, що і відбилося на визначенні цього поняття. Становлення України як суверенної незалежної держави, зміна правового взаємозв'язку між особою і державою потребувала корегування поняття громадянства, визначення його нового, розширеного, перш за все, в політичних та особистих правах, правового статусу.

На наш погляд, поняття «громадянство» має включати такі його істотні ознаки, як двосторонній взаємозв'язок із народом держави, функціонування зазначеного взаємозв'язку на правовій основі, стійку непереривність взаємозв'язку у просторі і часі, одночасно конституційний та міжгалузевий характер, відносно однорідний зміст регулювання суспільних відносин.

Громадянство є двостороннім правовим взаємозв'язком особи з народом України; має стійку непереривність у просторі та часі; характеризується через однорідні суспільні відносини (набуття громадянства, одержання громадянства, зміну громадянства, позбавлення громадянства, відмову від громадянства, втрату громадянства); зумовлюється об'єктивними і суб'єктивними підставами, ґрунтується на нормах конституційного права та одночасно має міжгалузевий характер.

Список використаної літератури

1. Тодика Ю. Н. Громадянство України: конституційно-правовий аспект: навч. посіб. / Ю. Н. Тодика. – Х, 2002. – 254 с.
2. Майданник О. Про інститут громадянства України / О. Майданник // Право України. – 1999. – № 2. – С. 70–75.
3. Бучакова М. А. Философско-правовые подходы к определению гражданства / М. А. Бучакова // Психопедагогика в правоохранительных органах. – 2003. – № 2. – С. 30–32.
4. Кравченко В. В. Конституційне право України: навч. посіб. [вид. 6-те, виправл. і допов.]. – К. : Атіка, 2009. – 608 с.
5. Суржінський М. І. Інститут громадянства України: констит.-прав. аспект / М. І. Суржінський. – К. : Наукова думка, 2011. – 214 с.
6. Шукліна Н. Г. Українське громадянство в системі елементів конституційно-правового статусу людини і громадянина / Н. Г. Шукліна // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2004. – Вип. 253. Правознавство. – С. 34–41.
7. Великоречанін П. Політико-правова сутність громадянства / П. Великоречанін // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 3. – С. 107–110.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 170 000 / уклад., гол. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2003. – 1427 с.
9. Исмаилов Р. Понятие гражданства / Р. Исмаилов // Юридический вестник. – 1999. – № 4. – С. 81–85.
10. Котюк В. Основи держави і права: навч. посіб. – [3-тє вид.]. – К. : Атіка, 2001. – 432 с.
11. Фарбер И. Е. Свобода и права человека в Советском государстве. – Саратов, 1974. – 187 с.
12. Погорілка В. Ф. Конституційне право України : підруч. / за заг. ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Наукова думка, Прецедент, 2006. – 344 с.
13. Суржінський М. І. Щодо поняття громадянства: теоретичний аспект / М. І. Суржінський // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 4. – С. 96–101.
14. Великоречанін П. О. Структура інституту полігромадянства / П. О. Великоречанін // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2011. – С. 308–313. – (Сер. «Право». – Вип. 9).
15. Аристотель. Политика // Соч. : в 4 т. – М., 1983. – Т. 4. – 830 с.

Стаття надійшла до редакції 20.09.2017.